

Η ΓΡΑΦΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

1. *Εισαγωγικά.* Τα περισσότερα από τα πρώιμα εντόπια (δηλαδή μη εισηγμένα) ενεπίγραφα αντικείμενα από Μακεδονία — με τη σύγχρονη έννοια του όρου— προέρχονται από τη Χαλκιδική, από τη θασιακή Περαία και από θέσεις του Θερμαϊκού κόλπου. Από το εσωτερικό, η Αιανή έχει δώσει πολλά από τα παλαιότερα κείμενα.

Όπως είναι γνωστό, σε όλες τις κοινωνίες η χρήση και η διάδοση της γραφής είναι συνάρτηση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων. Οι Μακεδόνες, συλλογική ονομασία που δίνει ο Θουκυδίδης (B 99)¹ σε διάφορα νομαδικά, στην πλειονότητά τους φύλα, η οριστική εξάπλωση, η επικράτηση και η εγκατάσταση των οποίων πραγματοποιήθηκε σταδιακά² μέχρι και την εποχή του Φιλίππου του Β΄, χρησιμοποίησαν ως τα τέλη του Ε΄ αι. π.Χ. ελάχιστα τη γραφή. Ο νομαδισμός και ο αγώνας για μόνιμη εγκατάσταση ή την υπεράσπιση του ζωτικού τους χώρου³ ήταν προφανώς οι κύριοι παράγοντες που δεν ευνόησαν την ανάπτυξη της γραφής την περίοδο πριν από τον Αρχέλαο (περί το 413–399 π.Χ.), κατά τη βασιλεία του οποίου στην Κάτω Μακεδονία φαίνεται να υλοποιείται μια γενικότερη πολιτική για να διασφαλισθεί η μόνιμη και ασφαλής εγκατάσταση και η εσωτερική αναδιοργάνωση, οικονομική και άλλη. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής ο Θουκυδίδης (B 100.2) αναγνωρίζει και αποδίδει στον Αρχέλαο την κατασκευή σημαντικών οχυρωματικών έργων, οδικού δικτύου που ασφαλώς εξυπηρέτησε, μεταξύ άλλων, το εξαγωγικό εμπόριο και πιθανώς ένα είδος αστικής ανάπτυξης. Η πρωιμότερη και οπωσδήποτε διαφορετικού είδους ανάπτυξη των αποικιών της Χαλκιδικής, των πιο σημαντικών τουλάχιστον, φαίνεται και από τη χρήση της γραφής.

2. *Η διαλεκτική προέλευση των κατοίκων, η εκπαίδευση, το σχολείο και τα τοπικά αλφάβητα.* Από τις αποικίες της Χαλκιδικής, τα μεγάλα παραθαλάσσια κέντρα κυρίως, γνωρίζουμε σχετικά μεγάλο αριθμό ενεπιγράφων αντικειμένων που έχουν σημαντικά αυξηθεί τα τελευταία χρόνια σε αριθμό και θεματική ποικιλία. Όπως είναι αναμενόμενο για αποικιακό χώρο, τα κείμενα αυτά είναι γραμμένα σε διάφορα ελληνικά αλφάβητα των αντιστοίχων μητροπόλεων τα οποία αποδίδουν διαλέκτους που ομιλούνταν στην περιοχή. Βάσει κειμένων που μπορούν να χρονολογηθούν με κάποια ασφάλεια, τα τοπικά αλφάβητα ήσαν εν χρήσει μέχρι τα τέλη περίπου του Ε΄ αι. και οι αντίστοιχες διάλεκτοι ως τα τέλη του Δ΄ αι.

π.Χ., με σημαντικές μεταξύ τους διαφορές ως προς το χρόνο επιβίωσης· η «αντίσταση» των τοπικών διαλέκτων και αλφαβήτων εξαρτήθηκε, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, από τις ιστορικές συνθήκες κάθε περιοχής· Η χρήση των τοπικών ελληνικών αλφαβήτων σε μια πόλη εξαρτάται αποκλειστικά (ή νοείται μόνο) στο πλαίσιο της αυτονομίας της. Οι νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τον Δ' αι. και κυρίως οι μείζονες αλλαγές από την εποχή του Αλεξάνδρου Γ' διεμόρφωσαν ένα νέο θεσμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο το σχολείο, κύριος παράγων για τη διάδοση του τοπικού αλφαβήτου και της διαλέκτου, δεν μπορούσε πλέον να επιτελέσει το ρόλο του θεματοφύλακα της παράδοσης αυτής. Από τότε και για αιώνες, το σχολείο στον ελληνόφωνο χώρο γίνεται ο βασικός παράγοντας διάδοσης της Κοινής και της κανονιστικής γραμματικής της, διά του μιλησιακού αλφαβήτου, όπως παγιώθηκε τον Δ' αι. π.Χ.

Η μελέτη του αλφαβήτου μιας πόλης δεν μας δίδει πληροφορίες μόνο για τη διάλεκτο, την εκπαίδευση και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της· μπορεί να μας δώσει έμμεσες πλην σαφείς πληροφορίες για τις ιστορικές περιπτώσεις, τις εμπορικές και για τις ευρύτερες οικονομικές σχέσεις της πόλεως με την ενδοχώρα και τους γείτονές της, ακόμα και για την κοινωνική της διαστρωμάτωση ή τη δημογραφία. Τέτοια στοιχεία θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε εδώ.

Όπως είναι αναμενόμενο, στην υπό εξέταση περιοχή έχουν βρεθεί αλφαβητικές επιγραφές σε κορινθιακό και άλλα δυτικού τύπου αλφάβητα, ευβοϊκό, κυκλαδικά (παριανό, ανδριακό), ανατολικό ιωνικό, θεσσαλικό, αλλά και σε αττικό, ή βοιωτικό αλφάβητο και σε κυπριακό συλλαβάριο.

Αρκετά από τα παλαιότερα αρχαϊκά κείμενα της Χαλκιδικής είναι γραμμένα σε κορινθιακό αλφάβητο. Το επίκεντρο είναι, βεβαίως, ο μεγάλος εμπορικός κόμβος, η Ποτειδαία, κορινθιακή αποικία. Κείμενα σε αυτό το αλφάβητο έχουν βρεθεί επίσης στην κοντινή Όλυνθο (βοττική πόλη μέχρι το 479 π.Χ., έκτοτε χαλκιδική)⁴ είτε στο κοντινό προς την Ποτειδαία ιερό της Σάνης στη χερσόνησο της Παλλήνης⁵, απ' όπου προέρχονται, μεταξύ άλλων, χαράγματα αναθηματικού χαρακτήρα⁶ του Στ' αι. π.Χ. Ορισμένα κείμενα σε κορινθιακό αλφάβητο έχουν βρεθεί σε ακόμα πιο απομακρυσμένες θέσεις, στο σημαντικό, τουλάχιστον κατά την αρχαϊκή και την πρώιμη κλασική εποχή, λιμάνι, στο σημερινό Καραμπουρνάκι, το οποίο πολλοί μελετητές ταυτίζουν με την αρχαία Θέρμη⁷, απ' όπου προέρχεται χάραγμα του Στ' - Ε' αι. π.Χ.⁸ Σταδιακή εγκατάλειψη του κορινθιακού αλφαβήτου παρατηρείται από το δεύτερο τέταρτο του Ε' αι. π.Χ. και εφεξής: η Ποτειδαία χάνει τη σπουδαιότητά της για στρατηγικής και οικονομικής φύσεως λόγους και προσχωρεί στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία. Επί πλέον, ως αποτέλεσμα της καταστολής της επανάστασής της κατά της Συμμαχίας εγκαθίστανται στο έδαφος της μετά το 429 π.Χ. Αθηναίοι έποικοι με προφανείς για τη διάλεκτο και το αλφάβητο επιπτώσεις⁹.

Οι περισσότερες από τις αποικίες στη Χαλκιδική είναι κατά την παράδοση αμιγώς ευβοϊκά ιδρύματα, ορισμένες ιδρύθηκαν από κοινού με άλλες πόλεις. Είναι επομένως αναμενόμενη η εύρεση ορισμένων πρώιμων κειμένων σε αυτό το αλφάβητο σε πολλές από τις θέσεις. Από τα κείμενα σε ευβοϊκό αλφάβητο, θα πρέπει να αναφερθούν ορισμένα αναθήματα από το Ποσειδί, σημαντικό ιερό από

τη χώρα της Μένδης¹⁰, όπως το χάραγμα επί τα λαϊά Έμός σε υστερογεωμετρικό αμφορέα¹¹. Για τις ομηρικές απηχήσεις του είναι πολύ ενδιαφέρον ένα νεότερο του προηγούμενου ανάθημα σε υστεροαρχαϊκό αττικό κρατήρα, στον οποίο σε ευβοϊκό αλφάβητο γίνεται επίκληση στον *γαιάσοχον κυανοχαίτην* (τον Ποσειδώνα)¹².

Κείμενα σε *παριανό* αλφάβητο έχουν ανακαλυφθεί σε πολλές θέσεις ανατολικώς της κοιλάδας του Στρυμόνος και είναι ενδεικτικά του οικονομικού ενδιαφέροντος των Παρίων αρχικά και μετά των αποίκων τους, των Θασίων, για την ευρύτερη περιοχή, δραστηριότητα που εκτείνεται πολύ πέραν της θασιακής Περαίας¹³.

Το αλφάβητο του πρώιμου (ΣΤ΄ αι. π.Χ.) επί τα λαϊά χάραγματος *κεμέλιον* (=κειμήλιον) σε πιθαμορέα από την Άκανθο, παρά την έλλειψη χαρακτηριστικών γραμμάτων, μοιάζει να απηχεί τη μεικτή¹⁴ σύνθεση της αποικίας, με χαρακτηριστικές κυκλαδικούς και ευβοϊκούς¹⁵.

Η διάδοση του *ιωνικού αλφαβήτου* στη Μακεδονία σε περιοχές που δεν δικαιολογείται από το υπόστρωμα φαίνεται να συνδέεται με την περσική προώθηση προς δυσμάς και την κυριαρχία τους στη Μακεδονία. Αρκετά κείμενα γράφονται σε αυτό το αλφάβητο από την περίοδο αυτή και έπειτα, και μάλιστα υποκαθιστώντας άλλα τοπικά αλφάβητα. Η χρήση του αλφαβήτου αυτού πρέπει να παραλληλισθεί με την έντονη επίδραση της ιωνικής τέχνης στην περιοχή, όπως αποτυπώνεται στα αρχαιολογικά ευρήματα. Οι Ίωνες, τμήμα της περσικής αυτοκρατορίας, κατείχαν κυρίαρχη από πολιτιστικής απόψεως θέση ανάμεσα στους ελληνόφωνους υπηκόους και φαίνεται ότι επέδρασαν καθοριστικά κατά τη διάρκεια της περσικής παρουσίας στη Μακεδονία, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου η γραφή δεν είχε γνωρίσει ως τότε ιδιαίτερη ανάπτυξη¹⁶. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε ενδεικτικά να αναφέρουμε το χρυσό δακτυλίδι από τη νεκρόπολη της Σίνδου, το οποίο φέρει την επιγραφή *δῶρον*. Το εισηγμένο μάλλον αντικείμενο που χρονολογείται περί το 480 π.Χ.¹⁷, αποτελούσε προφανώς κειμήλιο όταν τοποθετήθηκε μαζί με άλλα νεότερα κτερίσματα στον τάφο.

Πολύ ενδιαφέροντα είναι τα όστρακα τα οποία φέρουν εγχάρακτα ανατολικού ιωνικού τύπου αλφαβητάρια. Το πρώτο προέρχεται από το Ποσειδί και είναι γραμμένο μετά την όπτηση με ακανόνιστους χαρακτήρες στον πυθμένα αττικού σκύφου των αρχών του Ε΄ αι.¹⁸. Το αλφαβητάριο είναι πλήρες, δεξιόστροφο μέχρι το Ζ (:), επί τα λαϊά από το Η (κλειστού τύπου;) μέχρι το σαμπί. Ο αριστερόστροφος στίχος ακολουθεί την περιφέρεια. Δεν έχει δίγαμμα. Έχει ξί του αρχαιότερου τύπου. Μετά το Φ, διακρίνονται, με αυτή τη σειρά, το Χ που αποδίδει ίσως [x], το Ψ (του τύπου του χι των «κόκκινων» αλφαβήτων) που αποδίδει ίσως [ps], το Ω και το σαμπί. Το δεύτερο αλφαβητάριο προέρχεται από τη Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής, στην ανατολική ακτή του Θερμαϊκού. Είναι χαραγμένο σε όστρακο αττικού ερυθρόμορφου κρατήρα που προέρχεται από αποθέτη, το περιεχόμενο του οποίου χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του Ε΄ αι. π.Χ.¹⁹. Πίσω από τη μορφή γενειοφόρου ανδρός διακρίνεται ακανόνιστα χαραγμένο τμήμα ιωνικού αλφαβηταρίου, επί τα λαϊά Α, Β, Γ, ισόπλευρο Δ χαμηλότερα (φορά;) και κατόπιν, στον δεύτερο στίχο, Ε αριστερόστροφο(;) Ζ(:) και πάλι στον πρώ-

το στίχο, δίπλα στο Α, το Η.

Τα αλφαβητάρια είναι ευρήματα όχι σπάνια κατά την αρχαϊκή κυρίως περίοδο, σε πολλές ελληνόφωνες περιοχές. Ορισμένα έχουν βρεθεί πάνω σε αναθηματικά αγγεία σε ιερά, άλλα ως κτερίσματα σε τάφους. Άλλα είναι ολόκληρα, όπως το αλφαβητάριο από το Ποσειδί, άλλα έχουν μόνο την αρχή ενός αλφαβήτου²⁰, όπως προφανώς το αλφαβητάριο από τη Ν. Καλλικράτεια. Για τον καθορισμό επομένως της χρήσης τους έχει σημασία αν ένα αλφαβητάριο έχει χαραχθεί πάνω σε αγγείο που ήταν πλήρες κατά την ανάθεση ή αν γράφτηκε σε όστρακο. Ορισμένοι από τους μελετητές υποστηρίζουν ότι ο λόγος ανάθεσης ενός αλφαβηταρίου σε ιερό είναι η, δικαιολογημένη για την εποχή, υπερηφάνεια του ανθρώπου της αρχαϊκής εποχής επειδή κατάφερε να μάθει γράμματα²¹. Ο Μ. LEJEUNE (1983) υπογράμμισε τον παιδαγωγικό χαρακτήρα του αλφαβήτου, με την απομνημόνευση των ονομάτων των γραμμάτων, των γραφημάτων που αντιστοιχούν στο καθένα από αυτά, και φυσικά του φωνήματος που κάθε ένα από αυτά αποδίδει. Λόγω της αξίας τους ως μνημονικής άσκησης ίσως χρησιμοποιήθηκαν ως μέρος του αναθήματος σε θεότητες, αναγνωρίζοντάς τους συμβολική ή και μαγική ακόμα σημασία. Άλλοι μελετητές περιορίζονται στην αναγνώριση απλώς ασκήσεων γραφής²² χωρίς θρησκευτική σημασία, χωρίς να παραγνωρίζουν, σε ορισμένες καλλιγραφικές προσπάθειες, διακοσμητική αξία.

Είναι γνωστό ότι η γνώση ανάγνωσης και γραφής για τον αρχαίο ελληνόφωνο, τουλάχιστον, κόσμο δεν αποτελούσε τον κανόνα, με μεγάλες, βεβαίως διαφορές ανάλογα με τις εποχές, τις περιοχές, την κοινωνική τάξη και το φύλο. Κατά την ελληνιστική περίοδο, στη Μακεδονία, όπως παντού στον ελληνόφωνο κόσμο, η γνώση της γραφής εξαπλώνεται σε όλα και ευρύτερα στρώματα πληθυσμού, η δε εκπαίδευση γίνεται μέσον κοινωνικής ανόδου.

3. *Γραφή και οικονομία.* Κατά την αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο αρκετά από τα ενεπίγραφα αντικείμενα, κυρίως από τη Χαλκιδική και το Θερμαϊκό, έχουν σχέση με την ευρύτερη οικονομική σφαίρα. Για παράδειγμα στο Καραμπουρνάκι έχει βρεθεί άφθονη εισηγμένη κεραμική, ενεπίγραφη μεταξύ άλλων. Μεταξύ των ευρημάτων αυτής της φύσεως είναι το όστρακο από αττικό αμφορέα για μεταφορά λαδιού με εγχάρακτο σε αττικό αλφάβητο το όνομα *Καλίο* (=Καλλίου στην Κοινή) σε γενική²³. Το χάραγμα χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του Στ' αι. π.Χ. και η αττική ορθογράφηση της γενικής συνηγορεί ότι πρόκειται για το όνομα Αθηναίου (ελαιοπαραγωγού;).

Στα μεγάλα λιμάνια της Μακεδονίας όπως και άλλων περιοχών βρίσκουμε και μη ελληνικές επιγραφές, π.χ. καρικές, πράγμα που συνιστά ένδειξη για εγκατάσταση ή παρουσία εμπορευομένων από άλλες περιοχές της Μεσογείου, Καρών εν προκειμένω. Τρεις καρικές επιγραφές έχουν βρεθεί ως τώρα σε αυτή τη γραφή, η οποία δεν έχει ακόμα αποκρυπτογραφηθεί. Ως γνωστόν η καρική γλώσσα είναι από τις πιο αποσπασματικά σωζόμενες²⁴. Η παλαιότερη, εγχάρακτη σε αμφορέα που βρέθηκε στο Καραμπουρνάκι, χρονολογείται στον Στ' ή τον Ε' αι. π.Χ.²⁵. Κατά τον ανασκαφέα πρόκειται ενδεχομένως για κείμενο οικονομικής φύσεως, μια και διακρίνονται αριθμητικά, πιθανώς, σύμβολα. Η δεύτερη, εγχάρα-

κτη στον πυθμένα αττικού σκύφου, προέρχεται από την τράπεζα του Λεμπέτ, ΒΔ της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, και χρονολογείται περί το 450-425 π.Χ. Ενδεχομένως αναφέρεται ένα κύριο όνομα και μέρος μιας δεύτερης λέξης²⁶. Η τρίτη επιγραφή, εγχάρακτη πριν την όπτηση πάνω σε πήλινο σκυφίδιο, προέρχεται από τα αρχαία Στάγειρα και χρονολογείται στα τέλη του Δ΄ αι. π.Χ.²⁷. Παρά το γεγονός ότι τα δεδομένα είναι επί του παρόντος πολύ περιορισμένα και ανεπιβεβαιωμένα, θα πρέπει να αναρωτηθούμε τουλάχιστον για το μέγεθος και τη σπουδαιότητα της ομάδας των Καρών στη Μακεδονία. Ένα σύνολο το οποίο χρησιμοποιεί τη γραφή και τη γλώσσα του εκτός της εστίας του, δεν μπορεί παρά να αποτελεί κοινότητα, ίσως εμπόρων, πάντως κοινότητα κάποιου μεγέθους.

Όμως και άλλοι εμπορευόμενοι, π.χ. από την Κύπρο, δραστηριοποιούνται στην περιοχή ήδη από τον Η΄ αι. π.Χ. Έτσι, σε αττικό αμφορέα από τη Μένδη που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του Η΄ αι. βρέθηκε εγχάρακτο σε κυπριακό συλλαβάριο το όνομα του εμπόρου(;) από τη Σαλαμίνα της Κύπρου, με το πατρώνυμο και το εθνικό του²⁸. Η εύρεση του ίδιου ονόματος και του ιδίου πατρωνύμου σε λίγο νεότερο αγγείο από το Ρολίκορο της Σικελίας καθιστά απίθανη την υπόθεση ότι ο αναφερόμενος ήταν απλώς ο ιδιοκτήτης του αγγείου.

4. *Οι ιστορικές εξελίξεις του Δ΄ αι. π.Χ. και τα τοπικά αλφάβητα.* Υπό συνθήκες που παραμένουν απροσδιόριστες, από το πρώτο τέταρτο του Δ΄ αι. π.Χ. το αργότερο, όλα τα επιχώρια αλφάβητα της Μακεδονίας, όπως των άλλων περιοχών, σταδιακά εγκαταλείπονται προς όφελος του μιλησιακού. Είναι γνωστό ότι πρώτη η Αθήνα με επίσημη απόφαση υιοθέτησε αυτό το αλφάβητο το 403 π.Χ. και κατόπιν σταδιακά όλες οι άλλες πόλεις κατά τη διάρκεια του Δ΄ αι. για όχι προφανείς λόγους μέσα στην πολεμική δίνη του αιώνα. Για τη Μακεδονία η τάση αυτή, την οποία συνάγουμε εμμέσως από τις επιγραφές επί λίθου ή επί νομισμάτων, συνδέεται ενδεχομένως με τις σημαντικές αναδιαρθρώσεις επί Αρχελάου. Όπως και να έχει το πράγμα, τα λίγα μακεδονικά διαλεκτικά κείμενα του Δ΄ αι. π.Χ., όπως οι κατάδεσμοι από την Πέλλα²⁹ ή από την Αρέθουσα³⁰, είναι γραμμένα σε μιλησιακό αλφάβητο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. «Τῶν γὰρ Μακεδόνων εἰσὶ καὶ Λυγκησταὶ καὶ Ἑλιμιῶται καὶ ἄλλα ἔθνη ἐπάνωθεν, ἃ ζύμμαχα μὲν ἐστί τούτοις καὶ ὑπήκοα, βασιλείας δὲ ἔχει καθ' αὐτά. Τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ (...) πρῶτοι ἐκτήσαντο (...)». Από την περιγραφή είναι σαφές ότι ο όρος «Μακεδόνες» κατά τον Θουκυδίδη καλύπτει αφ' ενός «έθνη» της ορεινής περιοχής της Δυτικής, σήμερα, Μακεδονίας, τα οποία έδωσαν το όνομά τους στις περιοχές στις οποίες εγκατεστάθηκαν προ των μέσων του Στ΄ αι. π.Χ. Αφ' ετέρου, σύμφωνα με το ίδιο χωρίο, ο όρος «Μακεδονία», την εποχή που ζει ο Θουκυδίδης (νῦν Μακεδονίαν), έχει επεκταθεί διοικητικώς προς τα ανατολικά ώστε να καλύπτει περιοχές που βρίσκονταν υπό τον πολιτικό έλεγχο των Αργεαδών, της δυναστείας που βασίλευσε στη Μακεδονία ως το τέλος περίπου του Δ΄ αι. π.Χ.

2. Θουκυδ. Β 99: «Τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, Τημενίδαι τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἐξ Ἄργους, πρῶτοι ἐκτήσαντο καὶ ἐβασίλευσαν ἀναστάντες μάχη ἐκ μὲν Πιερίας Πίερας, οἳ ὕστερον ὑπὸ τὸ Πάγγαιον πέραν Στρυμόνος ᾤκησαν Φάγγηρα καὶ ἄλλα χωρία (καὶ ἔτι καὶ νῦν Πιερικὸς κόλπος καλεῖται ἢ ὑπὸ τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλασσαν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοτ-

τίας καλουμένης Βοττιαίους, οἱ νῦν ὄμοροι Χαλκιδίων οἰκοῦσιν· τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἄξιόν ποταμὸν στενήν τινα καθήκουσαν ἄνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης ἐκτήσαντο, καὶ πέραν Ἄξιου μέχρι Στρυμόνος τὴν Μυθρονίαν καλουμένην Ἠδῶνας ἐξελάσαντες νέμονται. Ἀνέστησαν δὲ καὶ ἐκ τῆς νῦν Ἑορδίας καλουμένης Ἑορδούς, ἃν οἱ μὲν πολλοὶ ἐφθάρησαν, βραχὺ δὲ τι αὐτῶν περὶ Φύσκαν κατέκηται, καὶ ἐξ Ἄλμωπίας Ἄλμωπας. Ἐκράτησαν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν οἱ Μακεδόνες οὗτοι, ἃ καὶ νῦν ἔτι ἔχουσι, τὸν τε Ἀνθεμοῦντα καὶ Γρηστωνίαν καὶ Βισαλτίαν καὶ Μακεδόνων αὐτῶν πολλήν. Τὸ δὲ ζύμπαν Μακεδονία καλεῖται (...).» Είναι προφανές ότι η επέκταση του βασιλείου των Μακεδόνων ήταν σταδιακή και συνοδεύτηκε από μετακινήσεις προς τα ανατολικά ντόπιων φύλων. Η τελική όμως επικράτηση των Μακεδόνων και η γεωγραφική διαμόρφωση του βασιλείου συνετελέσθη στους χρόνους του Φιλίππου του Β΄.

3. Βλ. τη συναισθηματικά φορτισμένη έκκληση του Αλεξάνδρου του Γ΄ προς τους Μακεδόνες στην Ώπιδα, όπως παραδίδεται πολλούς αιώνες αργότερα από τον Αρριανό (Άλεξ. Ανάβ. 7.9.2): «Καὶ πρῶτᾶ γε ἀπὸ Φιλίππου τοῦ πατρός, ἦπερ καὶ εἰκός, τοῦ λόγου ἄρξομαι. Φίλιππος γὰρ παραλαβὼν ὑμᾶς πλάνητας καὶ ἀπόρους, ἐν διφθέραις τοὺς πολλοὺς νέμοντας ἀνὰ τὰ ὄρη πρόβατα ὀλίγα καὶ ὑπὲρ τούτων κακῶς μαχομένους, Ἰλλυριοὺς τε καὶ Τριβαλλοὺς καὶ τοῖς ὁμόροις Θραξί, χλαμύδας μὲν ὑμῖν ἀντὶ τῶν διφθερῶν φορεῖν ἔδωκε, κατήγαγε δὲ ἐκ τῶν ὀρών ἐς τὰ πεδία, ἀξιωμαχοὺς καταστήσας τοῖς προσχώροις τῶν βαρβάρων, ὡς μὴ χωρίων ἔτι ὀχυρότητι πιστεύοντας μᾶλλον ἢ τῇ οἰκείᾳ ἀρετῇ σώζεσθαι· πόλεων τε οἰκήτορας ἀπέφηνε καὶ νόμοις καὶ ἔθεσι χρηστοῖς ἐκόσμησεν». Αν και είναι δυνατόν να περιέχονται στοιχεία υπερβολής στην περιγραφή του Αρριανού, η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται, εν πολλοίς ή εν μέρει (ανάλογα με την περιοχή) από τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα. Έχουν εντοπισθεί και ανασκαφεί λίγα αστικά κέντρα αρχαϊκής ή πρώιμης και μέσης κλασικής περιόδου στον χώρο τον οποίο μπορούμε να προσδιορίσουμε με βάση την περιγραφή του Θουκυδίδη ως Μακεδονία. Στα αστικά κέντρα, ως μόνιμες εγκαταστάσεις, έχουν βρεθεί πρώιμα κείμενα: για παράδειγμα στην Αιανή της Ελιμιώτιδος, στην οποία έχουν βρεθεί κείμενα μεταξύ άλλων σε θεσσαλικό (λόγω γειτνίασεως), ή ιωνικό (σε κείμενα της περιόδου της περσικής κυριαρχίας, βλ. κατωτ. § 2) αλφάβητο, για τα οποία βλ. τελευταία PANAYOTOU 2007.

4. PANAYOTOU 1990, 200–201· ας επαναληφθούν όμως εδώ οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν για την ακριβή πρόελευση των κειμένων αυτών, σελ. 197, § 3.0.

5. Για την ταύτιση της θέσης βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1993, 179–180.

6. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, σελ. 145, αρ. 4 και 5 αντιστοίχως (SEG 38, 667A και 667B).

7. Βλ. κυρίως στον ΤΙΒΈΡΙΟ 1999, 1175.

8. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, σελ. 145–146, αρ. 6 (SEG 46, 809).

9. PANAYOTOU 1990, 197.

10. Βλ. RAPE-BENSELER, λ. «Ποσειδίων» και «Ποσειδώνιον».

11. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 401–402, εικ. 3 (SEG 46, 769A). Το χάραγμα διαβάζεται ΕΜΟΣ, βάσει της εξής σειράς συλλογισμών: Το Ποσειδί ανήκει στη χώρα της Μένδης, ερετριακής αποικίας· μέχρι τώρα στη θέση αυτή έχουν βρεθεί αναγνωρίσιμες για το αλφάβητό τους επιγραφές σε ευβοϊκό αλφάβητο, όχι πάντως σε κορινθιακό· μια ανάγνωση Ἐμοί, όπως έχει προταθεί εναλλακτικά, δεν δίνει ικανοποιητική συντακτική (και επομένως λογική) ερμηνεία, και μάλιστα για αμφορέα που βρέθηκε σε ιερό· επομένως το τελευταίο γράμμα δεν μπορεί να είναι γιώτα του αποκαλούμενου «βαθέος κvanού» τύπου, αλλά σίγμα. Εξ άλλου, το έψιλον αυτής της τελευταίας κατηγορίας είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό της επιγραφής μας, όλα τα γράμματα της οποίας ταιριάζουν στο ευβοϊκό αλφάβητο.

12. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 446, εικ. 9· SEG 45, 776.

13. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, 138 κεξ.

14. Ανδριακή και χαλκιδική, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, Αἴτια Ἑλληνικά, 30.

15. PANAYOTOU 1991, 128, αρ. 1.

16. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, ιδιαίτ. 140 κεξ.

17. SEG 31, 649· LSAG2, 479 αρ. F· ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, 150, αρ. 35 όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

18. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, 148–149, αρ. 26· SEG 46, 769.

19. ΜΠΙΛΟΥΚΑ–ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ–ΓΡΑΙΚΟΣ 2002, 303, εικ. 7· SEG 50, 602.

20. POWELL 1991, 152–158, 183.

21. GUARDUCCI 1987, 68· HARRIS 1989, 47. Πρβλ. την πιο συγκρατημένη άποψη του POWELL 1991, 183.

22. Π.Χ. BARTONĚK–BUCHNER 1995, 203–204.

23. ΤΙΒΕΡΙΟΣ 2000 (SEG 50, 636).
24. βλ. τελευταία F. STARKE, DNP 6, 1999, λ. Karisch- ADIEGO 2001.
25. ΤΙΒΕΡΙΟΣ-ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ-ΤΣΙΑΦΑΚΗ 1998, 280-281· ΤΙΒΕΡΙΟΣ 1999, 1175 (SEG 48, 847).
26. ΤΖΑΝΑΒΑΡΙ- CHRISTIDIS 1995.
27. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1994, 283· ΤΙΒΕΡΙΟΣ 1999, 1176.
28. ΒΟΚΟΤΟΡΟΥΛΟΥ- CHRISTIDIS 1995.
29. Ερωτικός κατάδεσμος που χρονολογείται στην περίοδο 375-350 π.Χ., VOUTIRAS 1998 (SEG 43, 434 και SEG 46, 776).
30. Δικαστικός κατάδεσμος που χρονολογείται περί τα τέλη του Δ' αι. π.Χ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΗ - ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ - ΓΛΑΡΑΚΗ 1997 (SEG 47, 885).
31. Οι τίτλοι συντομογραφήθηκαν κατά την *Année Philologique*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADIEGO, I.-J. 2001: «Ελληνική και καρκική», *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Επιστ. επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης), Κέντρο Ελλ. Γλώσσας.
- AEMΘ: Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, *Θεσσαλονίκη* 1988—
- BARTONĚK, A.- G. BUCHNER 1995: «Die ältesten griechischen Inschriften von Pithekoussai», *Die Sprache* 37.2, 129-237.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. 1993: «Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη της Χαλκιδικής», *Αρχαία Μακεδονία* 5.1., Θεσσαλονίκη 10-15.10.1989 [1993], 179-236.
- 1995: «Ποσειδί 1992», *AEMΘ* 6, 1992 [1995], 443-450.
- 1997: «Ποσειδί 1993», *AEMΘ* 7, 1993 [1997], 401-412.
- βλ. και ΒΟΚΟΤΟΡΟΥΛΟΥ.
- DNP: *Der Neue Pauly*, Stuttgart-Weimar 1996 -
- GUARDUCCI, M. 1987: *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma.
- HARRIS, W. V. 1989: *Ancient literacy*, Cambridge, Mass.-London.
- LEJEUNE, M. 1983: «Sur les abécédaires grecs archaïques», *RPh* 57, 9-12.
- LSAG2: L. JEFFERY, *The local scripts of archaic Greece*, Revised edition with a supplement by A. W. Johnston, Oxford 1990.
- ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΗ, Σ. - Α.-Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ - Θ. ΓΛΑΡΑΚΗ 1997: «Κατάδεσμος από την Αρέθουσα», στο: *Γλώσσα και μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, Αθήνα, 193-200.
- ΜΠΙΛΟΥΚΑ, Α.-Σπ. ΒΑΣΙΛΕΪΟΥ-Ι. ΓΡΑΙΚΟΣ 2002: «Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής», *AEMΘ* 14, 2000 [2002], 299-310.
- PANAYOTOU, A. 1990: «Des dialectes à la Koiné : l'exemple de la Chalcidique», *Ποικίλα* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 10), 191-228.
- 1991: «Textes d'Acanthos d'époques archaïque et classique», *Hellénika Symmikta. Histoire, archéologie, épigraphie*, Nancy, 127-132.
- 1996: «Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως», *Επιγραφές της Μακεδονίας. Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 8-12 Δεκεμβρίου 1993 [1996], 124-163.
- 2007: «Macedonian among ancient literary tradition, 19th century debates and the new texts», *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden*, Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin, 19. - 22. September 2001 (Unter Mitwirkung von B. Stefan, herausgegeben von I. Hajnal [Innsbruck 2007], 385-392.
- PAPE, W.- G.E. BENSELER: *Wörterbuch der griechischen Eigennamen* 3, Braunschweig 1863-1870.
- POWELL, B.B. 1991: *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge.
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden 1923-1971, Alphen aan den Rijn 1972-1978, Amsterdam 1979 -
- ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1994: «Αρχαία Στάγειρα 1994», *AEMΘ* 8, 275-287.
- ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Μ.- Ε. ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ-Δ. ΤΣΙΑΦΑΚΗ 1998: «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 9, 1995 [1998], 277-282.
- ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Μ. 1999: «Κάρες στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου», *Αρχαία Μακεδονία. Έκτο Διεθνές Συμπόσιο*, τ. Β', 1175-1181.

- 2000: «Αθηναϊκό λάδι στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου», *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 519-537.
- TZANAVARI, K.- A.-Ph. CHRISTIDIS 1995: «A Carian Graffito from the Lebet Table, Thessaloniki», *Kadmos* 34, 13-16.
- VOKOTOPOYLOU, I.- A.-Ph. CHRISTIDIS 1995: «A Cypriot Graffito on an SOS Amphora from Mende, Chalcidice», *Kadmos* 34, 5-7.
- VOUTIRAS, E. 1998: *Διονυσοφώντος γάμοι. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*, Amsterdam.